

Het einde van het Romeinse Rijk

Maarten van Rossem

Het einde van het Romeinse Rijk

Nieuw Amsterdam *Uitgevers*

© 2016 Maarten van Rossem

© 2016 Nieuw Amsterdam *Uitgevers*

Alle rechten voorbehouden

Ontwerp omslag Paul Pollmann

Omslagfoto Tessa Posthuma de Boer

(Maarten van Rossem bij een beeld van
keizer Trajanus in het Rijksmuseum
van Oudheiden in Leiden)

Register Yulia Knol

NUR 680

ISBN 978 90 468 1908 1

www.nieuwamsterdam.nl/vanrossem

Inhoud

Introductie	7
Rome is nog overal	20
Hoe het West-Romeinse Rijk in ruim een eeuw ten onder ging	26
Oorzaken van de neergang en ineenstorting van het West-Romeinse Rijk	77
Zou het ons ook kunnen gebeuren?	90
Het begin van het einde en het einde van het einde	96
Geraadpleegde literatuur	101
Register	103

Introductie

Het zal in 1957 zijn geweest. Ik was al enige tijd moeizaam bezig Latijn te leren op het gymnasium, maar had geen duidelijke voorstelling van het Romeinse Rijk. Niemand had de moeite genomen ons ter introductie te vertellen hoe dat rijk tot stand was gekomen, hoe het ineengestort was en hoe groot de invloed van de Romeinse cultuur nog steeds was. Zo groot kennelijk dat het nuttig werd gevonden ons zes uur per week Latijn te geven. En zo kwam het dat ik diep onder de indruk was van een foto van een reusachtige maquette van het klassieke Rome, die mij toevallig onder ogen kwam. Op de foto leek het alsof de hele reuzenstad maagdelijk wit was. Dat sloot wel aan bij het beeld dat Hollywood van het oude Rome placht te geven: een stad van louter glanzend marmer. Toen ik een paar jaar geleden voor het eerst in Rome was, was mijn voornaamste ambitie om de maquette nu eindelijk eens in werkelijkheid te zien. Zij bevindt zich in het Museo della Civiltà Romana, dat op enige afstand van het stads-

centrum ligt. Mijn zwager en ik hadden ons terdege op de hoogte gesteld van de openingstijden; het museum zou tot vijf uur open zijn. Vandaar dat wij nogal verbaasd waren dat de suppoosten bezig waren de deuren te sluiten toen wij om half twee arriveerden. Ach, verklaarden zij, er was toch niemand, dus konden zij maar beter naar huis gaan. Zij waren echter niet de beroerdesten en wilden de zaak nog wel een uurtje openhouden als wij de maquette per se wilden zien. Anderzijds moesten we ook weer niet al te lang blijven rondhangen. Een typisch Italiaanse scène.

Het museum kan ik overigens van harte aanbevelen. De maquette bevindt zich een meter of twee verdiept in een ronde zaal en je kunt eromheen lopen terwijl je erop neerkijkt. *Il plastico*, zoals het ding daar heet, stelde mij niet teleur. De stad is niet wit, maar in prettige pasteltinten gehouden. Het schaalmodel verbeeldt de situatie in de eerste helft van de vierde eeuw, ten tijde van Constantijn de Grote, en is het levenswerk van de architect en archeoloog Italo Gismondi (1887-1974), die er in 1935 aan begon en er drie jaar voor zijn dood de laatste hand aan legde. De beelden van Rome in de film *Gladiator* zijn gemaakt met behulp van het plastico. Fraai beeldmateriaal is te vinden onder het lemma 'maquette' op Wikipedia.

‘The course of empire’

Aan het begin van de derde eeuw had de stad waarschijnlijk tegen de miljoen inwoners en was zij in symbolische zin nog steeds de stad der steden, de vanzelfsprekende hoofdstad van een wereldrijk dat zijn weerga niet kende. Het duurde tot de vroege negentiende eeuw dat een zo'n grote stad in Europa weer mogelijk was. De symbolische betekenis van de stad was enorm, maar als hoofdstad had zij al vrijwel alle betekenis verloren. Constantinopel was in aanbouw en de keizers verbleven meestal elders, dichterbij de steeds bedreigde grenzen van het rijk. Niemand kon in de vroege vierde eeuw vermoeden dat de stad een eeuw later geplunderd zou worden door de Visigoten, een gebeurtenis die de hele wereld in één klap duidelijk maakte hoe droevig het met het West-Romeinse Rijk was gesteld. Nog weer ruim een eeuw later, na de zogenoemde Gotische Oorlog, had de stad vrijwel haar hele bevolking verloren. Waarschijnlijk huisden er toen nog zo'n 35.000 inwoners te midden van de immense ruïnes. De wereldstad, de grootste stad van de toen bekende wereld, was in twee eeuwen vervallen tot een dorp. Goed, een provinciestedje zo u wilt, maar veel zaaks was het niet meer. Struikgewas overwoekerde de stad, op tal van plaatsen waren wijnstokken geplant en op het Forum Romanum graasden geiten.

Niemand heeft de spookachtige ruïnes zo aangrijpend in beeld gebracht als Giovanni Battista Piranesi (1720-1778). Weliswaar stammen zijn prenten uit de late achttiende eeuw, maar zij brengen perfect de vervreemding in beeld die wordt veroorzaakt door het contrast tussen de geitenhoeders en de vervallen gebouwen die het werk lijken te zijn van een geslacht van lang verdwenen reuzen, een soort aliens eigenlijk. Dit soort historische science-fiction wekt onveranderlijk een vreemde melancholie. Zelfs de moderne bezoeker van Rome wordt nog weleens door deze sentimenten beslopen. De restanten van het klassieke Rome hebben iets buitensporigs: ooit was het hier grootser en aangrijpender dan nu. De diepe val van de schitterende, met marmer beklede wereldstad heeft altijd sterk op de verbeelding gewerkt. Het is een van de grote historische vraagstukken, zeker na aangescherpt te zijn in Edward Gibbons (1737-1794) lijvige *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. Het trauma van Romes val lijkt zich diep in de Europese ziel verankerd te hebben, omdat de angstige vraag ‘Zou het ons ook kunnen overkomen?’ een wezenlijk onderdeel van het trauma is. Onlangs nog kwamen historici met de paniekerige suggestie dat de vluchtelingenstroom uit het Nabije Oosten wel te vergelijken was met de omvangrijke ‘barbaarse’ invasies die een eind maakten aan het West-Romeinse Rijk. Evenzo wordt het door sommigen gesignaleer-

de machtsverval van de Verenigde Staten ook te pas en te onpas vergeleken met de val van het Romeinse Rijk. De geleerden zijn het nog steeds niet eens over de precieze oorzaken van het drama. De Duitse historicus Alexander Demandt onderscheidde in een dikke monografie 210 verschillende oorzaken van de val, zoals genotzucht, luiheid, hedonisme, klimaatverandering (!), gebrek aan wilskracht en gratis brood en spelen.

De angst voor en fascinatie met de ondergang is in de negentiende eeuw ook romantisch-dramatisch in beeld gebracht. Twee voorbeelden: het uit vijf grote schilderijen bestaande beeldverhaal van de Amerikaanse schilder Thomas Cole (1801-1848), getiteld *The Course of Empire*, geschilderd tussen 1833 en 1836. Het eerste schilderij toont de natuurstaat van de mens, die onder een dreigende hemel nog is gehuisvest in indianententen. Daarbij vraag je je toch onwillekeurig af of zijn hele reeks niet een profetie was voor de nog jonge Verenigde Staten, gaat op de val van het Romeinse Rijk. Op het tweede doek leeft de mens intens rustig en tevreden in een arcadisch landschap. Op het derde schilderij is het imperium evident op zijn hoogtepunt, we zien een schitterende, witmarmere (natuurlijk) stad, maar de decadentie heeft deze wereld al in haar greep. Dit kan niet goed gaan. Op het vierde schilderij wordt de schitterende stad door barbaren overweldigd, de bevolking is in paniek, de

marmereen paleizen branden. Ten slotte is de rust weer-gekeerd, maar het is de rust van het graf. Een bleke maan verlicht ruïnes, waar geen levende ziel te zien is (bekijk even op Wikipedia het lemma ‘*The Course of Empire*’). De suggestie is natuurlijk dat het altijd zo zal gaan, dat er geen ontsnappen mogelijk is aan de logica van de geschiedenis. Heel mooi in dit verband is ook een prent van de Franse graveur en schilder Gustave Doré (1832-1883). Daarop is een Nieuw-Zeelander te zien die bezig is onder een somber wolkendek een tekening te maken van de enorme ruïnes van Londen die aan de overkant van de rivier liggen.

Een andere planeet

Het idee van de perfecte, in smetteloos wit marmer gehulde klassieke wonderstad, maakt de val nog dramatischer en onverklaarbaarder. De dagelijkse werkelijkheid van het oude Rome is daarmee deels in schrille tegenstelling en zorgt op zijn minst voor een ingrijpende correctie van het Hollywoodbeeld. Het klassieke Rome was een intens smerige stad, van een georganiseerde stadsreiniging was geen sprake. Zieken en doden bleven vaak op straat liggen. Overal waren zwervhonden. Het verhaal gaat dat keizer Tiberius aan de dis eens werd verrast door een zwervhond – die kennelijk in het keizerlijk pa-

leis was verdwaald – met een menselijke hand in zijn bek. Zieken en gezonden bezochten de grote badhuizen in de stad, hetgeen de verspreiding van ziekten sterk bevorderde. De sterftcijfers in de stad waren aanzienlijk hoger dan de geboortecijfers, de stad was een ware *vorax populorum*, een mensenverslinder; zonder permanente grootschalige immigratie zou de stad al snel ontvolkt zijn geraakt. Een groot deel van de noodzakelijke werkzaamheden in de stad werd verricht door slaven. In het Colosseum, ofwel het Amphitheatrum Flavium, stierven in de loop der eeuwen zo'n 200.000 mensen een gruwelijke dood ter vermaak van de stadsbevolking.

Door de inderdaad opmerkelijke architectonische prestaties van de Romeinen, denk daarbij aan bruggen, aquaducten en het nog steeds bijzondere koepelgewelf van het Pantheon, ontstaat wellicht de indruk dat de Romeinen beschikten over een moderne, technologische beschaving *avant la lettre*, maar dat is in het geheel niet het geval. Ik las ergens: 'The past is another country, but Rome is another planet', en daar zit wel wat in. Vergeleken met de huidige wereld kunnen we het Romeinse Rijk eigenlijk het best vergelijken met een groot derdewereldland. Later meer over het nutteloze karakter van een dergelijke vergelijking, het gaat er nu even om de gedachten te bepalen. De economie van het rijk was in laatste instantie gebaseerd op een naar onze begrippen simpele

landbouw. Wij denken bij het Romeinse Rijk aan de keizerlijke intriges van *I, Claudius*, of de wagenrennen van *Ben Hur*, of het Romeinse publiek in het Colosseum in *Gladiator*, maar de overgrote meerderheid van de bevolking van het rijk bestond uit boeren. In het geval van misoogsten lag hongersnood direct op de loer. Gebitsanalyse wijst op regelmatige stess en honger. Hoewel de Romeinen schitterend aardewerk in grote hoeveelheden produceerden en fabrieken hadden die wapens voor het leger maakten, was fabrieksmatige productie een betrekkelijke zeldzaamheid. De Romeinen maakten wel gebruik van watermolens, maar niet van windmolens. Hoe het mogelijk is dat zij het Colosseum konden bouwen maar niet op het idee van de windmolen zijn gekomen, is mij eerlijk gezegd een raadsel.

Fundamenten: leger en Middellandse Zee

Het leger was de kern van het Romeinse Rijk. Zonder dat uiterst effectieve leger zou het rijk immers helemaal niet zijn veroverd. De kern van het leger werd gevormd door de Romeinse infanterie, die het product was van een ongekend harde training en discipline. Ook onder penibele omstandigheden, als de situatie op verlies stond, behield die infanterie haar cohesie, zodat de Romeinse legioenen zelfs als ze verloren de tegenstander grote verliezen

toebrachten. Aanvankelijk verloren ze echter hoogst zelden. In eerste instantie bestond het Romeinse leger uit dienstplichtige burgers, het ontwikkelde zich echter geleidelijk tot een beroepsleger. Gezien de omvang van het leger was een reusachtig logistiek apparaat nodig om het goed te laten functioneren. Daartoe legden de Romeinen in het rijk een wegennet aan van zo'n 80.000 kilometer lengte, dat natuurlijk ook uitstekend bruikbaar was voor de handel. Het is echter geen toeval dat Rijn en Donau de grens van het rijk vormden. Intensief transport over water was, zeker toen, veel eenvoudiger en vooral goedkoper dan transport over land. Rijn en Donau waren zowel versterkte grens als transportader. Het leger vormde ook het grootste constructiebedrijf van het Romeinse Rijk, want de legioensoldaten bouwden hun eigen versterkingen en sloegen hun eigen bruggen. Het spreekt dat het overgrote deel van de belastingheffing in het rijk bestemd was voor het onderhoud van het leger. Zoals we nog zullen zien was versmalling van de fiscale basis door verlies van grondgebied een van de belangrijkste oorzaken van de ondergang van het West-Romeinse Rijk. Over de vraag of de afnemende gevechtskracht van het Romeinse leger een essentiële rol heeft gespeeld in de val van het Romeinse Rijk bestaat onenigheid onder de geleerden. Sommigen stellen nadrukkelijk dat er rond 400 n.C. nog niets mis was met

die gevechtskracht, terwijl anderen erop wijzen dat de daadwerkelijke omvang van het leger, dat wil zeggen de direct voorhanden zijnde gevechtskracht, sterk was verminderd en dat rekruteringsproblemen ervoor hadden gezorgd dat het leger hoofdzakelijk bestond uit ‘barbaarse’, i.e. Germaanse soldaten die zich niet altijd hielden aan de regels die de legioenen ooit praktisch onverslaanbaar hadden gemaakt. Doordat het leger de belangrijkste machtsfactor was, was degene die kon rekenen op de steun en loyaliteit van het leger ook de machtigste man in het rijk. Caesar kon zichzelf dictator voor het leven maken omdat hij zich verzekerd wist van de trouw van zijn legioenen. Gaius Octavianus, Caesars adoptiefzoon, kon zich ‘princeps’ en ‘augustus’ noemen omdat hij de overwinnaar was in een lange en bloedige burgeroorlog. Het is wellicht wat kort door de bocht, maar het Romeinse keizerrijk was in essentie een militaire dictatuur. Augustus noemde zichzelf ‘princeps’, wat zoveel betekent als ‘eerste onder zijn gelijken’. De eerste twee eeuwen van het Romeinse keizerschap heten daarom het principaat. De republikeinse instituties waren er nog en iedereen deed of ze als vanouds functioneerden, maar dat was allemaal poppenkast; Augustus was absoluut de baas. Na de Crisis van de Derde Eeuw liet keizer Diocletianus zich ‘dominus et deus’ noemen. Het ceremonieel rond de keizer werd naarmate de tijd vorderde steeds complexer

en onderdaniger. Wie bij de keizer werd aangediend moest zich eerst op de grond werpen. Dat iedereen ook gefouilleerd diende te worden valt gezien het aantal vermoorde keizers wel te begrijpen. In de laatste fase van het West-Romeinse Rijk werd nog duidelijker dat het een militaire dictatuur was. In de late vierde en in de vijfde eeuw waren het de opperbevelhebbers van het leger die de werkelijke macht uitoefenden, de keizers waren gereduceerd tot marionetten. Opperbevelhebbers als Stilicho, Constantius, Aetius en Ricimer waren Romeinse carrièresoldaten van geheel of gedeeltelijke Germaanse afkomst.

Zoals het leger de institutionele kern van het rijk was, was de Middellandse Zee de geografische kern. Het Romeinse Rijk was bovenal een mediterraan rijk. Het zou zelfs in die omvang niet hebben kunnen bestaan zonder de Middellandse Zee als intern verbindende constructie. Een aanzienlijk deel van de bevolking van de stad Rome kreeg van overheidswege gratis graan, wijn en olijfolie. Die basisbehoeften werden per schip aangevoerd uit Egypte, Noord-Afrika en Spanje. Aanvoer over land in die hoeveelheden zou toentertijd onmogelijk zijn geweest. Legers marcheerden niet zomaar van Noord-Afrika naar Rome. Dat de punische legeraanvoerder Hannibal dat ooit deed was een militair mirakel. Het centrale militaire probleem van het Romeinse

Rijk was de verdediging van de duizenden kilometers lange buitengrenzen. Daarbij creëerden de noordelijke en de oostelijke grenzen in de loop der eeuwen de grootste problemen. Aanvankelijk was er sprake van een *forward defense*, dat wil zeggen dat het rijk aan de grens zelf werd verdedigd. Na de Crisis van de Derde Eeuw werd gekozen voor een combinatie van grensverdediging en een interne strategische reserve, waarmee vijanden konden worden opgevangen die onverhoopt door de grensverdediging waren gebroken. Dat leek in eerste instantie een creatieve oplossing van het grensprobleem, maar op de wat langere termijn bleek deze splitsing een nadeel, geen voordeel.

Als we het zo losjes hebben over de val van het Romeinse Rijk, hebben we het eigenlijk over de val van het West-Romeinse Rijk, aangezien het Oost-Romeinse Rijk nog tot 1453 zou blijven bestaan. In de eerste twee eeuwen na de val van het westelijke deel van het rijk ging het het Oost-Romeinse Rijk zelfs voor de wind. Na de Arabische veroveringen was het echter, ook rekening houdend met ups en downs, niet veel meer dan een rompstaat, overeind gehouden door het formidabele strategische ankerpunt Constantinopel. Het is een fascinerende, maar onbeantwoordbare vraag of het Romeinse Rijk wellicht veel langer had kunnen bestaan als het niet, de facto onbedoeld, langzaam in twee delen uiteen was gevallen. Het is

natuurlijk even goed mogelijk dat in dat geval het gehele Rijk, dus ook het oostelijke deel, de geest zou hebben gegeven.

Rome is nog overal

Het West-Romeinse Rijk is in de loop van de vijfde eeuw geïmplodeerd, maar de culturele erfenis van het oude Rome is tot op de dag van vandaag prominent aanwezig. Vandaar dat ik vijf jaar lang zo'n zes uur per week Latijn heb geleerd. Ik moet bekennen dat ik geen enkele Latijnse tekst nog zou kunnen lezen. Toch komt, terwijl ik dit zit te typen, als vanzelf een zin van Cicero, de grootste Latijnse stilist, naar boven borrelen: 'Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?' Dat is de eerste zin van de redevoering waarmee Cicero in 63 v.C. de samenzweerder Catilina te lijf ging in de senaat. Er zijn op deze wijze wel meer restanten van mijn klassieke opleiding als zwerfkeien in mijn hersens blijven liggen. Het Latijn bleef tot in de negentiende eeuw de taal van de wetenschap en voor de wetenschappelijke naamgeving van dieren en planten wordt nog steeds het Latijn gebruikt. Voor de burgerlijke stand heet de Afrikaanse olifant immers *Loxodonta africana* en de Europese eik *Quercus robur*